

Խաչակիրներու առաջին արշաւանքները Կիլիկիոյ մէջ եւ Եդեսիոյ լատին կոմսութեան հիմնադրութիւնը

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Առաջին խաչակրութեան ընթացքին, Եդեսիոյ մէջ, Պոլտուինի (Պաղտին) կողմէ լատին իշխանապետութեան մը հիմնադրութիւնը, ու այդ ալ Երուսաղէմի ազատագրութեան համար պատերազմելէ առաջ (1099 թ.ի Յուլիսի 15), առանձին ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է, նկատի առած անոր ունեցած անմիջական ազդեցութեամբ հայ ժողովուրդին հետ: Տակաւին՝ Եդեսիոյ մէջ հաստատուած լատին իշխանապետութիւնը միաժամանակ լաւագոյն գրաւականն էր այն իրողութեան, թէ խաչակիր առաջնորդներէն շատերուն գլխաւոր մտասեւեռումը արեւելքի մէջ սեփական իշխանապետութեան մը տիրանալն էր, որ նաեւ կը փաստուէր Պոհեմոնտի՝ Անախիոքի տիրանալէն ետք (1098 թ.ի Յունիսի 3), դէպի Երուսաղէմ շարունակուող խաչակրական արշաւանքէն հրաժարելովը:

Խաչակիր երկու կրտսեր առաջնորդներուն՝ Թանգրատի (Պոհեմոնտի եղբորորդին) եւ Պոլտուինի (Երուսաղէմի առաջին «Թաւաւոր» Կատֆրիի եղբայրը), առաջնորդութեամբ է որ տեղի կ'ունենայ խաչակիր բանակներու առաջին երկփեղկումը: Կիլիկիան Դոններէն շարժելով դէպի հարաւ, Թանգրատ ուղղակի կը քալէ Տարսուսի վրայ, որուն հայ եւ յոյն բնակիչները անմիջապէս յարաբերութեան մէջ կը մտնեն իրեն հետ, աջակցութեան խոստումով: Սակայն Թանգրատ չի յաջողիր պարտութեան մատնել քաղաքին սելճուք թրքական պահակազօրքը: Երեք օրեր ետք, Պոլտուին Տար-

սոն կը հասնի աւելի մեծ բանակով մը: Յաջակիր նոր բանակներու ժամանումը տեսնելով, սելճուք թուրքեր զիշերով կը փախչին քաղաքէն: Առաւօտուն, Տարսոն իր դռները կը բանայ խաչակիրներուն: Սակայն շուտով պայթարը կը սրի Թանգրատի եւ Պոլտուինի միջեւ, քաղաքի տիրապետութեան համար: Պոլտուին, ապաւինած իր մեծաթիւ բանակին, կը յաջողի իր կամքը պարտադրել Թանգրատի, որ ճարահատ՝ կը ստիպուի հեռանալ, շարժիլ դէպի արեւելք, Ատանա:

Թանգրատ հազիւ Տարսոնէն հեռացած, 300 զինուորներ հաշուող նորմանական դունդ մը կը հասնի հոն, սակայն Պոլտուին կ'արգիլէ անոնց մուտքը քաղաք, պատճառ ըլլալով որ անոնք զոհ երթան զիշերով իրենց վրայ յարձակող սելճուք թրքական բանակի մը, ու բնաջնջուին մինչեւ վերջին մարդը: Պոլտուինի վերաբերմուքը խաչակիր իր ընկերներուն նկատմամբ, կը խախտէ իր հեղինակութիւնը, սակայն շուտով վրայ կը հասնի քրիստոնեայ նաւատորմ մը, որուն առաջնորդը՝ Կինեմեր, արհեստով ծովահէն մը ու Պոլտուինի հայրենակիցն ու ծանօթը, որ Ֆլանտրդէն ու Հոլանտայէն արեւելք աճապարած էր խաչակիրներուն օգնելու, հաւատարմութիւն կը խոստանայ Պոլտուինի եւ իր մարդիկը կը դնէ անոր հրամանատարութեան տակ: Պոլտուին, երեք հարիւր զինուորներ վար կը դնէ որպէս քաղաքին պահակազօրք, Տարսոնի կառավարչութիւնը կը վստահի Կինեմերի, ու ինք կը յառաջանայ Թանգրատի հետքերով:

Ատանա կիսով կը դառնուէր Լամբրոնի Օշինին տիրապետութեան տակ, մինչ քաղաքին մնացեալ մասին վրայ կ'իշխէին սելճուք թուրքերը: Թանգրատէն առաջ, խաչակիր գլխաւոր բանակէն անջատուելով հոն հասած էր պուրկինացի ասպետ մը՝ Ուելֆ, որ յաջողած էր քաղաքին գլխաւոր բերդը դրաւել: Ուելֆ կ'արտօնէ որ Թանգրատ Ատանա մտնէ եւ իր բանակին համար պաշար ապահովէ: Թանգրատ քաղաքին կառավարչութիւնը կը թողու Ուելֆի, եւ ինք, Օշինի թելադրանքով, կը քալէ Մսիսի վրայ, հայաքնակ այդ քաղաքը ազատելու համար սելճուք թուրքերու լուծէն: 1097 թ.ի Հոկտեմբերի սկիզբին Թանգրատ կը հասնի Մսիս, որուն հայ բնակչութիւնը կը բանայ քաղաքին դռները, մինչ անոր սելճուք թրքական կայազօրքը կը փախչի:

Պոլտուին, Տարսոնը ձգելէ ետք կ'աճապարէ միանալու խաչակիր գլխաւոր բանակին: Ծամբան ինք եւս կը հանդիպի Մսիս, ուր թէեւ իր նպատակները խաղաղասիրական էին, բայց եւ այնպէս անխուսափելի կը դառնայ Թանգրատի հետ նոր բախում մը: Այս վերջինը, մասնաւորաբար հրահրուած իր զինակիցներէն, Տարսոնի

մէջ իր կրած պարտութեան վրէժը լուծելու համար, անակնկալ կերպով կը յարձակի Պոլտուինի վրայ, բայց կրկին կը պարտուի: Կռիւն կը յաջորդէ հաշտութիւնը: Երկուստեք կը համաձայնին հեռանալ Կիլիկիայէն: Պոլտուին կը շտապէ Մարաշ, ուր իր կինը մահուան սնարին մէջ էր, իսկ Թանդրատ, փոքր կայազոր մը ձգելէ ետք Մսիսի մէջ, կը քալէ Ալեքսանդրեակ (Իսկենտերուն): Ան լուր կը զրկէ Կինեմերի, Տարսոն, որ իրեն օգնութեան հասնի: Կինեմերի աջակցութեամբ Թանդրատ կը գրաւէ Ալեքսանդրեակը, ուր նոյնպէս պահակազօրք մը կը հաստատէ, ու իր հերթին կը շարունակէ ճամբան՝ խաչակիր գլխաւոր բանակներուն միանալու(1):

Կիլիկիոյ մէջ Թանդրատի ձեռք բերած յաջողութիւնները վառ պոյններով արձանագրած է Ուիլիլմ Տիւրոսցի.

«Լուրերը, որ Թանդրատ զօրաւոր եւ հսկայ բանակով մը իրեն կ'ենթարկէ ամբողջ երկիրը (Կիլիկիան, Ե. Հ. Գ.), շուտով կը հասնին հայ եւ թուրք սատրապներու, որոնք կը բնակէին լեռներուն մէջ: Սարսափը կը պատէ զիրենք՝ թէ ան դուցէ կ'արշաւէ նաեւ իրենց վրայ, կը գրաւէ իրենց քաղաքները եւ կը գերեզմարէ իրենց ժողովուրդները: Նախանձախնդիր մրցակցութեամբ մը, անոնք պատուիրակութիւններ կը զրկեն անոր, որոնք իրենց հետ կը տանին ոսկի եւ արծաթ, ձիեր, ջորիներ եւ մետաքսեղէն: Նմանօրինակ առատաձեռնութեամբ մը անոնք կը յուսան շեղեցնել այս մեծ առաջնորդին զայրոյթը, շահիլ անոր մտերմութիւնը եւ ապահովել բարեկամութեան դաշնագրեր»(2):

Կիլիկիոյ մէջ իրենց կազմակերպած արշաւանքներով, խաչակիր անջատուած բանակները, Թանդրատի եւ Պոլտուինի առաջնորդութեամբ, կը յաջողին իրենց իշխանութեան տակ առնել Տարսոնը, Ատանան, Մսիսը եւ Ալեքսանդրեակը, ուր իրենց հաստատած կայազօրքերով կը յաջողին պատնէշ մը հիւսել Փոքր Ասիայէն

1) Տարսոնի, Ատանայի, Մսիսի եւ Ալեքսանդրեակի համար խաչակիրներուն մզած պայքարին մասին տես՝ Gesta, in : A. Krey, *The First Crusade*, London 1921, pp. 120-121. William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. Vol. 1, N.Y. 1943. Fulcher of Charters, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, p. 89. Joseph F. Michaud, *The History of the Crusades*, vol. 1, Redfield 1855, pp. 116-120. René Grousset, *Histoire des Croisades*, Tome I, Paris 1934, pp. 49-54. S. Runciman, *Constantinople to Antioch*, in: K. M. Setton, *A History of the Crusades*, vol. 1. University of Pennsylvania Press, 1958, pp. 300-302. W. B. Stevenson, *The Crusades in the East*, Beirut, 1968, pp. 22-23.

2) William of Tyre, Vol. I, p. 186.

Հիւսիսային Սուրիա սելճուք թրքական հաւանական արշաւանքի մը դէմ, ուր խաչակիրներ, երկար դժուարութիւններէ ետք միայն պիտի յաջողին զրաւել Անտիոքը:

Մարաշի մէջ թանգրատ եւ Պոլտուին կը միանան խաչակիր դլխաւոր բանակին: Հոս կը մեռնի վերջինին կինը՝ Կատհիլտ, որ ընկերակցած էր իր ամուսնոյն: Կատֆրի կը դատապարտէ իր եղբայրը՝ Պոլտուինը, Տարսոնի մէջ թանգրատի եւ նորմանացի զինուորներուն հանդէպ իր բռնած դերքին համար, որ զղջումով կ'ընդունի իր յանցանքը(3): Սակայն Պոլտուին չի դադրիր իր սեփական ծրագիրները մշակելէ, որոնց մէջ իր բաժինը ունէր նաեւ Բագրատ:

Բագրատ(4), ազնուական ծագումով հայ մը, Կ. Պոլսէն փախչելէ ետք, ուր ան բանտարկուած էր կայսեր կողմէ, Նիկիոյ մէջ կը բարեկամանայ Պոլտուինի, ու կը դառնայ անոր մշտական բարեկամը: «Ան կատաղի կռուող էր, սակայն նենգասէր ու հաւատարմութեամբ կասկածելի»: Բագրատ տեւականօրէն կը ստիպէ Պոլտուինը որ միանայ իրեն, Եփրատի շրջանին մէջ նոր հողամասեր գրաւելու, որուն, ի վերջոյ, տեղի կու տայ Պոլտուին, եւ երկու հարիւր հեծեալ ասպետներով ու որոշ թիւով հետեակներով, կը շարժի Հիւսիս(5): Պոլտուինի հետ, որպէս անոր աւագներէցը, խաչակիր բանակներէն կը բաժնուի նաեւ Փուլշըր, որ, իբրեւ ականատես, պիտի արձանագրէ յաջորդող դէպքերը(6):

Դէպի Հիւսիս շարժող Պոլտուինի փոքր բանակը տեղւոյն հայ բնակչութեան կողմէ կը դիմաւորուի մեծ ուրախութեամբ(7): Այս շրջանին մէջ միայն Սամոսատն էր որ կը գտնուէր սելճուք թրքական տիրապետութեան տակ, որուն տէրը՝ Պալտուք, առանձին դի-

3) Նոյմը, էջ 187:

4) Ո՞վ էր Բագրատ: Հայ ժամանակագիրները չեն յիշատակեր գայն: Ուիլիւմ Տիւրոսցի գայն կը ձանջնայ որպէս Բետունի Գոզ վասիլին եղբայրը (William of Tyre, Vol. I, p. 304): Արդի պատմագրութեան մէջ տարբեր կարծիքներ եւս յայտնուած են իր մասին: Միշոյի համաձայն, ամ «իբր երիտասարդութեան հիւսիսային վրաստանի քաղաքն էր: Վտարուած իր իսկ հպատակներուն կողմէ, եւ երկար ժամանակ Կ. Պոլսոյ մէջ բանտարկեալ, ամ կը միանայ խաչակիրներուն, իր քաղաքութիւնը վերագրաւելու յոյսով» (J. Michaud, The History of the Crusades, Vol. I, p. 120): Այժմ, տիրապետող կարծիքը սակայն կը հետեւի Ուիլիւմ Տիւրոսցիի:

5) William of Tyre, Vol. I, p. 188.

6) Fulcher, p. 89.

7) William of Tyre, Vol. I, p. 188.

մաղղութիւն ցոյց չի տար Պոլսուհին, որ երկու Հայ փոքր ազնուականներու՝ Ֆերի եւ Նիկուսուհի(8) օգնութեամբ կը յաջողի դրաւել Ռափենտան եւ Թլպաշիրը: Պոլսուհին Ռափենտան կը յանձնէ Բազրատի, իսկ Թլպաշիրը՝ Ֆերի(9):

Թլպաշիրի մէջ Պոլսուհին կ'ընդունի Նդեսիոյ Թորոս իշխանին զրկած պատուիրակութիւնը: Թորոս «կոչէր զնա առ ինքն յօգնութիւն իւր ընդդէմ Թշնամեաց իւրոց վասն նեղութեանցն, որ ունէր ի մօտաւոր ամիրայացն»(10):

8) Վեր. Եղիա Քասունի կ'ենթադրէ թէ Ֆերի համաթրէն վրահայ էր, կամ ափիսագ, իսկ Նիկոպիմոս (Նիկուսուս) քերես յոյն (Գող Վասիլ, «Ակոս», Պէյրուս, 1949, Ե. Տարի, քիւ 6, էջ 90):

9) S. Runciman, *Constantinople to Antioch*, in: Setton, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 302. Լորանի համաձայն Ռափենտան նախապէս կը պատկանէր Բագրատի, իսկ Թլպաշիր՝ Ֆերի: Պոլսուհին գրաւել էր այդ երկու ամրոցները, զանոնք կը վերադարձնէր իր նախնիին տէրերուն: Նիկոպիմոս դրացին էր Ֆերի (J. Laurent, *Les Croisés et L'Arménie*, Համպտ Լամօրեայ, 1927, Նոյնքեր-Դեկտեմբեր, էջ 892, 894):

10) Ուսեայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշ, 1898, էջ 206: Ս. Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վեմետիկ, 1956, էջ 104: Fulcher, p. 90. William of Tyre, Vol. I, p. 190. Ամանուն Ասորիի համաձայն, երբ Եղիսիոյ ժողովուրդը կ'իմանայ Ֆրանգներու Ասորիք ժամանումը, կը պահանջէ Թորոսէն որ հրաւիրէ զանոնք, քուրքերու դէմ ֆաղաքը պաշտպանելու համար: Թորոս նախ համաձայն չի գտնուիր նման առաջարկի մը, սակայն տեսնելով որ ֆաղաքացիները անգործ են Եղիսիան պաշտպանելու, եւ անպայման պիտի դիմեն Ֆրանգներուն, «չեսպաններ զրկեց կատփրի դուխին, Ֆրանգ բանակներուն գլխաւորին եւ հրամանատարին խնդրելով իբրեւ զօրք զրկել երկիրը պաշտպանելու համար: Երբ Ֆրանգները Թէոդորոսի նամակները կարդացին, մեծապէս ուրախացան, եւ զրկեցին Պոլսուհիը, կատփրիի եղբայրը...» (Ամանուն Ասորի, *Առաջին եւ Երկրորդ Քաղաքութիւնները*, Պոսթըն, 1936, էջ 2): Միւսայել Ասորի կը գրէ թէ Թորոս խառնացաւ ֆաղաքը կատփրիի յանձնել (Միւսայել Ասորի, *Ժամանակագրութիւն*, Նրուսադէմ, 1871, էջ 403-404): Թորոս, որ յումադաւան մըն էր, ու հաւանաբար այդ իսկ պատճառով իր ժողովուրդին մեծ համակրամբը չէր վայելեր, Փիլաբոսի կողմէ Եղիսիոյ կառավարիչ կարգուած էր, երբ ֆաղաքը կը գտնուէր ամբողջութեամբ տակ՝ 1078-1086 թթ.: Փիլաբոսի մահէն ետք ֆաղաքը ինկած էր սելջուկ քուրքերու ձեռքը, սակայն 1094 թ.-ին, Թորոս վերստին յաջողած էր տիրանալ ամբողջ պատկանքներուն վրէժով ֆաղաքին մէջ: Ուիլիմ Տիրոսցի տխուր գոյներով կը մերկայացնէ Թորոսը, զոր որպէս յոյն կը մանչնայ. «... յամենայնդեպս ան անպէտ իշխան մըն էր, անկարող պաշտպանելու իր ենթակները, կամ պաշտպանելու զանոնք դժ-

Թորոս՝ Պոլտուկինը կը հրաւիրէր որպէս վարձկան ծառայելու իր հրամանատարութեան տակ, ինչ որ յստակ կերպով կը հասկցուի Անանուն Ասորիի վկայութենէն: Սակայն նման առաջարկ մը անընդունելի կը մնար Պոլտուկինի համար(11): Թորոս կը փոխէ իր առաջարկը, քանի որ ինք տարիքը առած մարդ էր, ու զաւակ չունէր:

«Պոլտուկին կը հրաւիրուի դուքսին (Թորոսի, Ե. Հ. Բ.) կողմէ երթալու հոն (Եղեսիա, Ե. Հ. Բ.), որպէս հաւատարմարեկամներու, հօր եւ զաւկի պէս, այնքան ժամանակ որ անոնք կ'ապրին: Ու եթէ Եղեսիոյ դուքսը մեռնի, Պոլտուկին անմիջապէս պիտի տիրանայ քաղաքին եւ դուքսին բոլոր հողերուն, մնայուն ժառանգութեամբ մը, այնպէս որ կարծես ան այս վերջինին հայրը եղած ըլլար»(12):

Դէպի Եղեսիա իր ճամբան շարունակելէ առաջ, Պոլտուկին կ'իմանայ Ֆերէն, թէ Բագրատ Թուրքերու աջակցութեամբ դաւեր կը սարքէ իրեն դէմ: Հաւանաբար եղածը միայն Բագրատի եւ իր եղբոր՝ Գող Վասիլի միջեւ հաստատուած կապ մըն էր, զոր Ֆեր՝ նախանձէ թելադրուած, կ'ուզէ օդտալործել Ռափենտայի տիրոջ դէմ: Պոլտուկին ժամանակ չի կորսնցներ սակայն, կը ձեռնարկէ Բագրատը ու կը սպառնայ չարչարել զայն մինչեւ որ Ռափենտան իրեն յանձնէ: Պոլտուկինի կողմէ վտարուելէ ետք, Բագրատ, իր եղբոր՝ Գող Վասիլի օգնութեամբ կը մնայ Թլապչիբի լեռներուն վերայ(13):

1098 թ.ի փետրուարի սկիզբին, Պոլտուկին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Եղեսիա: Պերեճիքի մօտ ան հազիւ կը ճողոպրի Սամոսատի աւերոջ՝ Պալտուքի լարած ծուղակէն, միշտ հայերու օգնութեամբ(14):

բախտութեամբ» (William of Tyre, Vol. I, p. 190): Մինչ բոլորովին տաք-քեք է Ուսիայեցիի պատկերացումը, որում ճշմարտացիութեամբ չեմք կրնաք կասկածիլ, «... ի ձեռն համարեալ իմաստութեամբ մտա եւ արուեստաւոր հմարտութեամբ եւ բուն զօրութեամբ եղի ազատեալ Ուրիս ի հարկատրութեմէ եւ ի ծառայութեմէ չար եւ դառնացեալ ազգին Տաւկաց» (Ուսիայեցի, էջ 261):

11) S. Runciman, *From Constantinople to Antioch*, in : Setton, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 303.

12) Fulcher, p. 90.

13) S. Runciman, *From Constantinople to Antioch*, in : Setton, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 303. R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Tome I, p. 54.

14) Fulcher, pp. 90-91. S. Runciman, *From Constantinople to Antioch*, in : Setton, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 303.

«Ճանապարհին, կը դրէ Ծուլչըր, դուք պիտի զարմանա-
յիք տեսնելով հայերը, որոնք համեստօրէն դուրս կու գային
դիմաւորելու մեզ, խաչեր ու դրօշակներ կրելով, կը համբու-
րէին մեր ոտքերն ու քղանցքները, Աստուծոյ սիրոյն, քանի
որ անոնք դիտէին թէ մենք պիտի պաշտպանէինք զիրենք
թուրքերու դէմ, որոնց լուծին տակ անոնք երկար ճնշուած
էին» (15) :

1098 թ.ի Փետրուարի 6ին, Պոլսուին Եղեսիա կը հասնի
վաթսու ձիաւորներով (16), ուր կը դիմաւորուի Թորոսի, անոր
կնոջ եւ քաղաքին բնակչութեան կողմէ : Թորոս կը յարգէ իր խոս-
տումը, ու Պոլսուինը կը հռչակէ իր հաւասարն ու ժառանգորդը (17) :
Հատին պատմադիրներու համաձայն, որդեգրութիւնը տեղի կ'ունե-
նայ արեւելեան արարողութեամբ մը : Պոլսուին կը մերկանայ մին-
չեւ իր մէջքը, Թորոս լայն շապիկ մը կ'առնէ վրան, զոր կ'անցընէ
նաեւ Պոլսուինի գլխէն, ու երկուքը իրենց մերկ կուրծքերը կը շը-
փեն իրարու : Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Թորոսի կինը (18) :

Պոլսուինի Եղեսիա ժամանումէն ետք, Թորոսի մօտ կու գայ
նաեւ Կարկարի իշխանը՝ Կոստանդին : Մէկ քանի օրեր ետք, Թորոս
կը թելադրէ Պոլսուինի որ յարձակի Սամոսատի վրայ : Հսկայ բա-
նակով մը, որ իր մէջ կը հաշուէր Եղեսիոյ եւ իր զաւառներուն,

15) Fulcher, p. 91.

16) Ուռհայեցի, էջ 260 : Սմբատ՝ հաբիւր ութսուն ձիաւոր կը գրէ (Սմբատ
Սպարապետ, էջ 104) :

17) Fulcher, p. 91.

18) S. Runciman, *From Constantinople to Antioch*, in : Setton, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 303. J. Michaud, *The History of the Crusades*, Vol. I, p. 122. Ուիլիլմ Տիւրքոսցիի համաձայն, Պոլսուին երբ Եղե-
սիա կը հասնի, Թորոս կը մերժէ մատակարար իր տուած խոստումը, ու կ'առաջար-
կէ Պոլսուինի որ զինակցի իրեն՝ սելճուկ թուրքերու դէմ քաղաքի պաշտպանու-
թեամբ, որում փոխարէն, Պոլսուին իմ քիտի որդէ տաճարի վարձատրութիւ-
նը : Պոլսուին կը մերժէ այս առաջարկը, որ զինք կը վերածէր հասարակ վարձ-
կան զինուորի մը, եւ կ'որոշէ վերադառնալ : Բայց ժողովուրդին ճնշումին վրայ,
Թորոս կը վերադառնայ իր մայրքին խոստումին, ու կ'որոշեցնէ Պոլսուինը
(William of Tyre, Vol. I, p. 191) : Ուռհայեցի կը գրէ, «Եւ արքա կուրապա-
ղաւմ Թորոս բազում սէր եւ տուր կուսին եւ հաստատեաց միաբանութիւն ընդ
մմա» (Ուռհայեցի, էջ 260 : Նաեւ տես՝ Սմբատ Սպարապետ, էջ 104), բայց եր-
բեք չ'ակնարկեք թէ Թորոս Պոլսուինը որոշեցրեց եւ գայն իր ժառանգորդը հըռ-
չակեց :

ինչպէս նաեւ հոն ժամանած Ֆրանզ զօրքերը, Պոլտուին կը քալէ Պալտուքի դէմ: Սակայն արշաւանքը կ'աւարտի ձախողութեամբ: Պոլտուին եւ Կոստանդին «մազապուրծ» կը փախչին Եդեսիա, իրենց ետին ձգելով հազար մեռեալ(19):

Սամոսատի ձախող արշաւանքէն ետք, Եդեսիոյ մէջ դաւ մը կը սկսի նիւթուիլ Թորոսի կեանքին դէմ: Դաւադիրները իրենց ծրարդիւրը կը յայտնեն նաեւ Պոլտուինի, անոր խոստանալով Եդեսիոյ իշխանութիւնը: Դաւադիրները ապահովելէ ետք Պոլտուինի համաձայնութիւնը, իրենց կը միաբանեցնեն նաեւ Կարկարի Կոստանդինը: Դաւադիրները, «զամենայն բազմութիւն քաղաքին» կը շարժին Թորոսի դէմ: Թորոս, ճարհատ, քաղաքը կը խոստանայ իրենց, պայմանով որ ազատ թողուն զինք եւ իր կիներ, երթալու իր աներոջ՝ Մելիտինէի Դարբիէլին մօտ: Պոլտուին, Առաքելոց եկեղեցիին մէջ, բոլոր սուրբերուն անունով կ'երգնու խնայել Թորոսի կեանքը: Սակայն ան չի պահեր իր երդումը, երբ Քառասուն Սուրբերու տօնին Նրեքշաբթի օրը ամբողջ կը յարձակի Թորոսին վրայ, ու զայն կը նետէ պարիսպէն վար, բազմութեան մէջ, որ «առհասարակ դիմեալ միաբան ի վերայ նորա եւ հարաջար մահուամբ եւ բազմախոց սուսերօք սպանանէին զնա, ... եւ պարան կապեցին յոտս նորա եւ խալտառականօք քաշէին զնա ընդ քաղաքամէջսն, եւ յայսմ աւուր ուրացան զերդումն, զոր եղին, եւ յետ այսորիկ տան զՈւռհա ի ձեռքս Պաղտին կոմսին»(20):

19) Ուռհայեցի, էջ 260-261: Սմբատ Սպարապետ, էջ 105: Ուիլիլմ Տիւրոսցի կը գրէ Բէ Եդեսիոյ ժողովուրդը մեծապէս կը տառապէր Սամոսատի իշխանէն, որ իրենց վրայ ծանր հարկեր դրած էր, զիրենք կ'աշխատեցնէր ստրուկներու պէս, եւ իրենց գաւակները պատանդ կը պահէր իր մօտ: «Այնպէս որ ամբողջ ժողովուրդը արցունքաւ աչքերով ինկամ Պոլտուինի ռաքերան», ու խնդրեցին անկէ որ զիրենք ազատէ Սամոսատի տիրոջ բռնութիւններէն: Պոլտուին կ'ընդառաջէ ժողովուրդի խնդրանքին, ու կը փախչի Սամոսատի վրայ: Սակայն Պալտուֆի կազմակերպած զօրաւոր պաշտպանութեան դէմ ձախողելով, կը վերադառնայ ձեռնումայն, իր ետին՝ ամբացուած վայրի մը մէջ ձգելով խուփ մը ասպետներ, որոնց կը հրամայէ տեսկանօրէն պատերազմական վիճակի մէջ պահել Սամոսատը, որպէսզի ան չկարողանայ կրկնել իր ընթացքը (William of Tyre, Vol. I, p. 192): Հետաքրքրական է նշել որ Տիւրոսցի չի խօսիր Պոլտուինի առաջնորդած բանակին կրած ծանր կորուստին մասին, ոչ ալ անոր «մազապուրծ» փախուստին, ինչ որ անկասկած պիտի մեծացնէր իր հերոսը: Իսկ Ֆուլչըրը, բացարձակ լռութիւն կը պահէ այս բոլորին մասին:

20) Ուռհայեցի, էջ 261-262: Սմբատ Սպարապետ, էջ 105-106: Անանուս Ասորի, էջ 2: Ուռհայեցի, անիլի ետք կու տայ այլ մանրամասնութիւն մը, ըստ

Երուսաղէմի անկումէն շատ առաջ, 1098 թ.ի Մարտի 10ին, Պոլտուին պաշտօնապէս կը ստանձնէ Եդեսիոյ իշխանութիւնը(21), արեւելքի մէջ հաստատելով լատին առաջին իշխանապետութիւնը:

Եդեսիոյ նորահաստատ իշխանապետութեան դոյուքինը դժուար թէ կարելի ըլլար ապահովել խաչակիր ասի մը ասպետներու զինակցութեամբ: Պոլտուին անմիջապէս կը ձեռնարկէր նոր միջոցառումներու, որոնք իր դիրքն ու հեղինակութիւնը պիտի զօրացնէին շրջանին մէջ: Ան իրեն հաւատարիմ հայերը կը հաւաքէ իր շուրջը նախ, որոնց դորձակցութեան դատապարտուած էր դիմելու, ապա ձեռք կը զարնէ քաղաքի դանձին, որ դիզուած էր բիւզանդացիներու օրէն, եւ ճոխացուած՝ Թորոսի կողմէ: Պալտուք, իմանալով որ Պոլտուին դարձած է Եդեսիոյ բացարձակ տէրը, ու վախճալով որ ան նոր յարձակում մը կը կազմակերպէ իրեն դէմ, պատուիրակութիւն մը կը ղրկէ անոր մօտ, ու կ'առաջարկէ Սամոսատի իշխանապետութիւնը ծախել անոր 10.000 ոսկեդրամի: Պոլտուին կ'ընդունի առաջարկը, ու յաղթական մուտք կը գործէ Սամոսատ: Զեռք բերուած այս յաղթանակը առաւել եւս կը զօրացնէ Պոլտուինի դիրքը, որ նաեւ Եդեսիա կը հրաւիրէ Պալտուքն ու անոր պահակադուռը, որպէս վարձկան ծառայելու իրեն մօտ(22):

Անտիոքի դիմաց բանակ զարկած խաչակիրները երբ կ'իմանան թէ «Պոլտուին Եդեսիան դրաւած է», շատ կ'ուրախանան: Պոլտուին, իր ձեռք ձգած հարստութենէն նաեւ առատ բաժին կը հանէ

որում, ամբոյսը կը գլխատէ Թորոսը, ու ամառ գլուխը ձողի մը ցցած, կը մետէ Ս. Փրիկէ կեկեղեցւոյ առջեւ (Ուսեայեցի, էջ 271): Ֆուլչըր, որ ակամապես եղած պէտք է ըլլայ այս բոլորին, կը փորձէ պաշտպանել Պոլտուինը, որ չէր յաջողած փրկել Թորոսի կեանքը: «Մեր հոն գտնուելէն տասնհինգ օրեր ետք, քաղաքի-ները մեղքաւորութեամբ դաւեցին, սպաննելու համար իրենց իշխանը, քանի որ գայմ կ'ատէին, եւ Պոլտուինը բարձրացնելու իշխանութեան՝ կառավարելու երկիրը: Ասիկա քեղադրուած էր եւ գործադրուած: Պոլտուին եւ իր մարդիկը շատ մեղուեցան, քանի որ չէին յաջողած ամր համար գոյութիւն ձեռք բերել» (Fulcher, p. 91): Ուիլիլմ Տիրոսցի, միշտ հեռու պահելով Պոլտուինը որեւէ մեղադրանքէ, կը գրէ Բէ Թորոս երբ կը փորձէր ջուհով մը վար իջնել բերդին պատուհանէն, գայմ մետաքս սպաննեցին (William of Tyre, Vol. I, p. 194):

21) Ուիլիլմ Տիրոսցի, Պոլտուինը կատարեալ ասպետ մը մերկայացնելու իր միգիմ մէջ, մինչեւ իսկ չի դանդաղիր ըսելու Բէ Եդեսիոյ ժողովուրդը զինք իշխանութեան բարձրացուց, հակառակ իր բողոքներուն» (William of Tyre, Vol. I, p. 194):

22) Ամամուն Ասքի, էջ 7: William of Tyre, Vol. I, p. 194. S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. I, London 1965, p. 208.

խաչակիր միւս առաջնորդներուն, անոնց զրկելով ոսկի, արծաթ, մետաքսեղէն եւ ընտիր ձիեր: Առաւել՝ Պոլտուին կը հրամայէ որ Թլպաշիւրի եւ անոր շրջապատին ամբողջ եկամուտը՝ ցորեն, գարի, իւղ, գինի եւ 50-000 ոսկեդրամ, տրամադրուի իր եղբոր, Կատֆրիի: Պոլտուինի յաջողութեան լուրը, ինչպէս նաեւ Անտիոքի դիմաց յարուցուած դժուարութիւնները, կը քաջալերեն շատ մը ասպետներ, որ լքեն Անտիոքը եւ միանան Պոլտուինի, որուն նորահաստատ իշխանապետութիւնը սքանչելի ասպարէզ կը խոստանար իրենց նիւթապաշտ ակորթակներուն: Պոլտուին, իր հարուստ դանձէն նուէրներ կը բաշխէ անոնց, միաժամանակ իր անձնական օրինակով կը քաջալերէ զանոնք որ ամուսնանան ժառանգատէր հայուհիներու հետ(23):

Պոլտուին, որ Մարաշի մէջ կորսնցուցած էր իր կինը, որմէ զաւակ ալ չունէր, կ'ամուսնանայ Կոստանդին Ռուբինեանի եղբոր՝ Թորոսի աղջկան, Արաայի հետ:

«Յետոյ ան (Պոլտուին, Ե. Հ. Բ.) ամուսնացաւ Թաֆրոզ (Թորոս) անունով հայ աղետական իշխանի մը աղջկան հետ: Ան (Թորոս, Ե. Հ. Բ.), իր եղբորը Կոստանդինի հետ, անառիկ ամրոցներու եւ քաջ մարդերէ բաղկացած մեծ ուժերու տէր էին Տաւրոսի լեռներուն շրջակայքին մէջ: Իրենց ունեցած հարստութեան եւ անսահման ուժին համար, այս իշխանները որպէս Թաղաւորներ կը մեծարուէին իրենց ժողովուրդին կողմէ»(24):

23) Ամառնի Ասորի, էջ 2: William of Tyre, Vol. I, p. 238. S. Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 208.

24) William of Tyre, Vol. I, pp. 415-416. Պատմագրութեան մէջ անհամաձայնութիւն կը տիրէ Արաայի հօր՝ Թորոսի շուրջ: Ալիշան գայն կ'ընդունի որպէս Ռուբէն Ա.ի տղան եւ Կոստանդին Ա.ի եղբայրը (տես՝ Սիսուան, էջ 47), Հացունի եւ Տաֆ. Տէր Ղազարեան Թորոսը կը մանչնան որպէս Ռուբէն Ա.ի քոռնիկը եւ Կոստանդին Ա.ի տղան (տես՝ Հ. Վարդան Հացունի, Հայուհի Պատմութեան Մէջ, Վեներտիկ 1936, էջ 67, 400: Տաֆ. Յ. Տէր Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա, Ամսթիւիս 1966, էջ 201): Ռուսիստի կ'ենթադրէ քէ օտար սկզբնաղբիւրներու մէջ յիշուած Թաֆնուրը կամ Թաֆնուր, ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Մարաշի կառավարիչ Թաթուլը (տես՝ S. Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. I, p. 208): Տիւրքիէի Ուսիայեցի ֆրանսերէն լեզուի քարգմանուրը, Թորոսը կը մանչնայ որպէս Կոստանդին Ա.ի եղբայրը, յիշելով միաժամանակ որ իմֆ չէ համադրած Կոստանդինի Թորոս անունով մէկ եղբորը (տես՝ Նոյմը, էջ 209, ծան. 1): Մեզի ամենաօրէն մնայ Թորոսի մահուան քուակամը: Ալիշան եւ Հայր Ս. Ագբէ-հան, իրենց պատրաստած Ռուբինեան տաճարներուն մէջ չեն նշեր Թորոսի մահ-

Արտայի հետ կնքած իր ամուսնութեամբ, Պոլտուին ոչ միայն կը տիրանայ 60-000 ոսկեղրամ դրամօժիտի մը, որուն 17-000ը կը դանձէ անմիջապէս, հապա նաեւ անորոշ խոստում կը ստանայ հետագային ժառանգելու իր աներոջ հողերը(25) :

Պոլտուին իր յաջորդ յաղթանակը կ'արձանագրէ Սրուճի դէմ, որ «այն ատեն հարուստ էր և ունէր մեծ բնակչութիւն, որ բաղկացած էր միւսլիմաններէ և քրիստոնեաներէ և ամէն տեսակ նշանաւոր վաճառականներէ : Հովիտը նոյնպէս հարուստ էր, բաղմաբնակիչ եւ դիւղակներով լեցուն» : Եղեսիան Պոլտուինի կողմէ գրաւուելէն ետք, Սրուճ կ'իյնայ Ֆրանզ նորահաստատ կոմսութեան եւ Եփրատի եզերքներուն բնակող հայոց յարատեւ յարձակումներուն տակ : Պալաք, Սրուճի տէրը, «համոզուելով որ Սրուճ չի կրնար դոյութիւնը պահել քրիստոնեայ երկիրներու միջեւ», ղեսպանութիւն մը կը զրկէ Պոլտուինի, յայտնելով անոր որ ինք պատրաստ է Սրուճը յանձնելու իրեն, պայմանով որ Պոլտուին համաձայնի իր առաջարկած պայմաններուն, եւ երդումով հաստատէ իր խոստումը : Պոլտուին կը համաձայնի ներկայացուած պայմաններուն, ձեռք կը դրնէ քաղաքին ու անոր միջնաբերդին, ու հոն կառավարիչ կը նշանակէ Ծուքնըրը(26) :

Սրուճի գրաւումով, Եղեսիայէն Անտիոք ապահով ճանապարհ մը կը բացուի խաչակիրներուն համար :

Պոլտուին, Եղեսիոյ իշխանական իր աթոռը ամրապնդելէ ետք, իր կապերը չի խզեր խաչակիր զլխաւոր բանակներուն հետ : Իր առաջին, բայց անուղղակի նպատակ կ'ըլլայ Մուսուլէն Անտիոք՝ Եաղի Սիւանի օգնութեան փութացող Գերպողայի հսկայ բանակին-

ումն քուակմը (տես՝ Սիսուան, էջ 45, եւ Սմբատ Սպարապետ, կողքի երբորդ էջէն առաջ դրուած տախտակը) : Իսկ Կոմս Գոլեմբերկ, իր պատրաստած ռաբին-եան տան տախտակին մէջ, որպէս Թորոսի մահուան քուակմ կը գէշ «1104 թ.էն ետք» (տես՝ Count W. H. Rudt-Gollenberg, *The Rupenids, Hethumids and Lusignans*, Paris, 1963, I. (Rup.)) : Յամեմայն դէպս, Ուիլիլմ Տիւրոսցիի վկայութիւնը յստակ կերպով կը բացատրէ թէ Պալտուին ամուսնացաւ Կոստան-ցիմի եղբոր՝ Թորոսի աղջկան հետ, եւ թէ երկու եղբայրները կը բնակէին Տաւրոսի լեռներուն վրայ : Վկայութիւններ, որոնք ոչ մէկ կերպ առիթ կու տան եմ-թաղրելու թէ Արտա Կոստանցիմի քոռն էր, եւ կամ՝ Մարաշի Թաթուլիմ աղջիկը :

25) S. Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. I, pp. 208-209. Սիսուան, էջ 47 :

26) Ամառնոն Ասորի, էջ 5 : Ուիլիլմ Տիւրոսցիի համաձայն, Պալտուին պատերազմով կը գրաւէ Սրուճը, որուն բնակիչները անձնատուր կ'ըլլան, եւ տարեկան տուրք վճարել կը խոստանան անոր (*William of Tyre*, Vol. I, pp. 194-195) :

րուն ուշադրութիւնը դրաւ իր: Քերպոլա, դէպի Անտիոք իր ճանապարհին վրայ, երեք շաբաթներ՝ 1099 թ.ի Մայիսի 4-25, ապարդիւն կերպով պաշարուած կը պահէ Եդեսիան, մինչ անդին, Եդեսիան անհամբեր կը սպասէր անոր առաջնորդած բանակներուն: Յուսահատ, եւ իր մարդոց թելադրանքով, Քերպոլա կը քակէ Եդեսիոյ պաշարումը, ու կը քալէ Անտիոքի վրայ: Սակայն ուշ էր արդէն: Մինչեւ իր հասնիլը, խաչակիրները յաջողած էին դրաւել քաղաքը(27):

Աւելի ետք, իր եղբոր՝ Կատֆրիի խնդրանքով, Պոլտուին 3000 հաշուող բանակով մը օգնութեան կը փութայ անոր, երբ ան կ'աճապարէր իր հերթին օգնելու Ազէզի կառավարիչին՝ Օմարի, որ ապստամբած էր իր տիրոջ՝ Հալէպի Ռեշուանին դէմ(28): Մահմեդական իշխանի մը հասցուած այս օգնութիւնը խորթ չէր թուեր խաչակիր Պոլտուինի, որուն համար «հրապարակաւ յայտարարուած անհաւատներ չկային արեւելքի մէջ»(29):

Ազէզի մէջ Պոլտուինի յաղթական ներկայութիւնը առաւել եւս կը տարածէ իր համբաւը: Շատեր կը վազեն Եդեսիա, իրենց թշուառութեան վերջ մը տալու յոյսով: Պոլտուին առատաձեռնօրէն կը վարձատրէ զանոնք, ու կը վերադարձնէ: Սակայն մեծ կ'ըլլայ նաեւ թիւը անոնց, որոնք կը հաստատուին Եդեսիոյ մէջ: Այնքան, որ Եդեսիոյ բնակիչները կը սկսին ձանձրանալ լատիններու ներկայութենէն, որոնք, մոռնալով իրենց հիւրի հանգամանքը, շուտով կը սկսին տիրապետողի դերը որդեգրել: Պոլտուին, իր հերթին, կը սկսի նուազ կարեւորութիւն տալ հայերուն, ու աւելի նուազ դիմել անոնց խորհուրդներուն, որոնք զինք բարձրացուցած էին իշխանութեան: Տիւրոսցի չի փորձեր ծածկել վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը, երբ կը գրէ.

«Քրիստոնեաները հիմա այնպիսի համբանքով սկսան համախմբուիլ Եդեսիա, որ լատիններու բազմութիւնը քաղաքին մէջ ձանձրացուցիչ դարձաւ քաղաքացիներուն, այս հիւրերը սկսան իրենց հիւրընկալներուն դժուարութիւն յարուցանել, իրենց տիրապետողի կեցուածքին պատճառով: Պոլտուին, նոյնպէս, սկսաւ առաւել նուազ չափով կախում ու-

27) William of Tyre, Vol. I, pp. 245-246. Ամանուն Ասորի, էջ 3: Ուսայեցի, էջ 283: Սմբատ Սպարապետ, էջ 106: Ուսայեցիի եւ Սմբատի համաձայն, Քերպոլա 40 օր պաշարուած կը պահէ Եդեսիան, ինչ որ ձիշդ չէ:

28) William of Tyre, Vol. I, pp. 301-304.

29) W. Besant and E. Palmer, Jerusalem, The City of Herold and Saladin, London, 1889, p. 235.

նենալ այն ազնուական քաղաքացիներու խորհուրդէն, որոնց չնորհիւ ան չահած էր այդ մեծ քաղաքը»(30) :

Տակաւին՝ քաղաքին շրջակայ հողերը Պոլտուին կը յանձնէ նորեկներուն, որոնք արեւմուտքի աւատապետական դրութեան հաւատարիմ, կը փորձեն ճորտացնել բնիկ ժողովուրդը(31) :

Գաղաքացիք անտարբեր չեն մնար Պոլտուինի եւ լատիններուն բռնած վերոյիշեալ կեցուածքին նկատմամբ։ Անոնք վախնալով որ Պոլտուին ի վերջոյ զիրենք պիտի զրկէ իրենց ունեցած ամբողջ ըստացուածքէն, կը համաձայնին շրջակայ թուրքերուն հետ, որ արկածի մը զոհ դարձնեն Պոլտուինը, եւ կամ՝ զայն վռնտեն քաղաքէն։ Սակայն հաւատարիմ բարեկամ մը Պոլտուինի կ'իմացնէ դաւադրութիւնը, ու այս վերջինը կատաղի հարուածով մը կը զսպէ դաւադիրները։ Ան կը կոչուի դաւադիրներուն առաջնորդները, նուազ յանցաւորները կը վռնտէ քաղաքէն ու կը սեփականացնէ անոնց ըստացուածքները, իսկ մնացեալները, որոնց արտօնութիւն կը տրուի քաղաքին մէջ մնալու, իրենց ամբողջ հարստութիւնը կը յանձնեն Պոլտուինի։ Այսպէս՝ Պոլտուին կը սեփականացնէ 20.000 կտոր ոսկի, զոր կը բաժնէ իր հաւատարիմներուն, որոնց աջակցութեամբ քաղաքն ու անոր շրջապատը առած էր իր տիրապետութեան տակ։ Մինչեւ իսկ իր աները՝ Թորոս, վախնալով որ Պոլտուին պիտի պահանջէ խոստացուած դրամօժիտին մնացեալը, զաղտնօրէն կը փախչի լեռները, ուր իր սեփական ամրոցները ունէր(32) :

Պոլտուինի արձանագրած այս յաջողութիւններուն ի տես, Պալաք եւ Պալտուք կը փորձեն նոր դաւադրութիւն մը սարքել անոր դէմ։ Պալաք, իր տրամադրութեան տակ հտնուող վերջին բերդը կը խոստանայ Պոլտուինի, սակայն կը խնդրէ որ ան անձամբ գայ ըստանձնելու զայն։ Պոլտուին կ'ընդունի առաջարկը, սակայն վերջին պահուն, իր ընկերներուն խորհուրդով, կը հրաժարի մուտք գործել բերդէն ներս, եւ միայն տասներկու ասպետներ կը զրկէ, որոնք անմիջապէս կը գերեզմարուին ամրոցին մէջ պահոււած Պալաքի զինեալ պահակազուղին կողմէ։ Պոլտուին, զայրացած, սակայն անկարող բերդը գրաւելու, կը վերադառնայ Նդեսիա, քիչ ետք իր զայրոյթը թափելու համար Պալտուքի վրայ։ Այս վերջինը, որ Սամոսատը ծախելու ատեն խոստացած էր իր կինն ու զաւակները, ինչպէս նաեւ իր ամբողջ հարստութիւնը Նդեսիա բերել, թերացած

30) William of Tyre, Vol. I, p. 305.

31) S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. I, p. 211.

32) William of Tyre, Vol. I, pp. 305-306.

էր այդ առաջադրանքին մէջ: Եւ երբ օր մը ան կը մօտենայ Պոլտու-
ինի՝ եղած ձգձգումը պատճառաբանելու, կոմսը կը հրամայէ ձեռ-
րակալել զայն ու զլխատել(33):

Ճեր, որ օգնած էր Պոլտուինի՝ Ռալենտայէն վտարելու հա-
մար Բաղրատը, ինք ալ իր հերթին զոհ կ'երթայ Եղեսիոյ կոմսին
և կը կորսնցնէ իր դիրքը(34):

Պոլտուին հիմա բացարձակ տէրն էր Եղեսիոյ և իր շրջապա-
տին, Սամսատի, Սրուճի և Թլպաշիւրի, և Ֆրանգ զերակայու-
թիւնը այդ տեղերուն մէջ ոչ մէկ մրցակից կրնար ունենալ: Միակ
հեղինակութիւնը, որ կ'անհանդատացնէր Պոլտուինը, Քեսուհի Գող
Վասիլն էր, որ իր եղբօր՝ Բաղրատի հետ կը մերժէր անոր իշխա-
նութիւնը, ու կը շարունակէր ինքնակամ կերպով վարել իր դործերը:
Աղէլի Օմար իշխանին իր հասցուցած օգնութենէն վերադարձին,
Պոլտուին, Գող Վասիլի և Բաղրատի որդեղրած ընթացքէն դժգոհ,
զոր Տիւրոսցի կը բացատրէ աւարարութեամբ և իրենց ենթականե-
րուն հանդէպ անոնց կատարած բռնութիւններով, յիսուն Ֆրանգ
ասպետներ կը զրկէ անոնց դէմ, որոնք, շրջանի ժողովուրդին հետ
«կը մտնեն անոնց ամրոցներէն ներս, հիմնայատակ կը կործանեն
զանոնք» դէթ չափով մը կարենալ զսպելու համար երկու եղբայր-
ները(35):

Պոլտուինի թշնամութիւնը Գող Վասիլի դէմ հաւանաբար ար-
դիւնք էր նաեւ այն իրողութեան որ հայ իշխանապետը աւելի կը
համակրէր Պոհեմոնտի, քան իրեն՝ Պոլտուինի(36): Անքնական չէր
այս դիրքորոշումը, եթէ մտաբերենք թէ Պոլտուին ինչպէս վար-
ձաւորած էր Բաղրատի աջակցութիւնը: Զիչդ էր որ հայ իշխաննե-
րը դարձած էին դէպի Պոհեմոնտը, որուն բացայայտ մէկ վկայու-

33) Նոյնը, էջ 306-308:

34) J. Laurent, *Les Croisés et l'Arménie*, Համդէս Ամսօքայ, 1927,
էջ 897:

35) William of Tyre, Vol. I, pp. 304-305. Տիւրոսցիի հակակրօնութիւնը
հայ իշխաններուն հանդէպ հասկնալի ըլլալով մէկտեղ, դժուար թէ կարելի ըլլայ
հաւատալ թէ Պոլտուին՝ իր զրկած յիսուն զինեալ ասպետներով կը յաջողէր զըս-
պել զանոնք ու հիմնայատակ կործանէր անոնց ամրոցները: Յաջորդ տասնընիմե
տարիներու ընթացքին Գող Վասիլի խաղացած կարեւոր դերը շրջանի քաղաքա-
կան, զինուորական ու դիւանագիտական մարզերուն մէջ, ապահով կերպով կը
վկայենք թէ հայ իշխանապետը անհամեմատ աւելի մեծ ոյժ մը կը ներկայացնէր,
քան այն՝ զոր Տիւրոսցի կը փորձէ պատկերացնել:

36) Եղիա Քասունի, *Անթէպի և Շրջանակին Պատմութիւնը*, (տես՝ Գ. Ս.
Սարափեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Ա. հտր., Լոս Անձելէս, 1953), էջ 222:

Թիւնը կը գտնենք Տիւրոսցի մօտ: Պոլտուին, Եդեսիան դրաւելէն ետք, որպէս նուէր, տաղաւար մը կը շնորհէ իր եղբոր՝ Կատֆրիի: Սակայն ճանապարհին, Բագրատ կը կողոպտէ տաղաւարը, ու զայն կը յանձնէ Պոհեմոնտի: Կատֆրիի բուռն պահանջքին վրայ, եւ խաշակիր այլ առաջնորդներու միջնորդութեամբ միայն՝ Պոհեմոնտ կը վերադարձնէ տաղաւարը, ու կրկին խաղաղութիւն կը տիրէ առաջնորդներուն միջեւ(37):

Եդեսիոյ անմիջական շրջապատին մէջ միայն Պերն (Պերե-ճիք) էր որ կը մնար Վասակ Պահլաւունի որդիներուն՝ Ապլղարի-պի եւ Լիկոսի ձեռքին մէջ, զոր անոնք զբաւած էին սելճուք թուրքերէն(38): Պոլտուին արտօնած էր Ապլղարիպին պահել Պերեճիքը, որուն զայն կառավարիչ ճանչցած էր(39): Պոլտուինի այս կեցուածքը սակայն պէտք չէ բացատրել անով որ ան առանձին համապատասխանէր Ապլղարիպի հանդէպ: Գող Վասիլի, ու հաւանաբար Կոստանդին Ռուբինեանի ներկայութիւնն էր որ զուլաացուցած էր Պոլտուինը, Ապլղարիպը իր հողերէն հեռացնելու մասին մտածելէ(40):

1099 թ.ին, Պոլտուին, Պոհեմոնտի հրաւերով ու անոր ընկերակցութեամբ, Երուսաղէմ կը հասնի Դեկտեմբերի 21ին, ուխտադնացի իր պարտականութիւնը կատարելու համար: Ծնունդը հոն անցընելէ ետք, երկուքն ալ կը վերադառնան իրենց քաղաքները(41):

1100 թ.ի ամրան, Մելիտինէի հայազգի, բայց յունադաւան կառավարիչը՝ Գաբրիէլ, որ այդ պաշտօնին նշանակուած էր Փիլարտոսի կողմէ, կը դիմէ Պոհեմոնտի, խնդրելով անոր պաշտպանութիւնը Սերաստիոյ Տանիշմենտ էմիրին, Մելիք Ղազի Կիւմիւշ-թիքէնի դէմ, որ հակա թանակով մը կը քալէր Մելիտինէի վրայ: Պոհեմոնտ անմիջապէս կ'ընդառաջէ խնդրանքին, եւ 300 ասպետներ ու հետեւակ զինուորներու խումբէ մը բաղկացած թանակի մը զուլաացուցած, որուն մէջ նաեւ հայեր կային, կը փութայ Մելիտինէ: Իրեն կ'ընկերակցին իր զարմիկը՝ Ռիչարտ Սոլերնոցի, եւ Անտիոքի ու Մարաշի հայ Եպիսկոպոսները՝ Կիպրիանոս ու Գրիգորիոս: Սակայն Պոհեմոնտ զոհ կ'երթայ իր ինքնավստահութեան և անպիտոթութեան: Ուռհայեցիի համաձայն, ան «անմտութեամբ եւ ամենայն

37) William of Tyre, Vol. I, pp. 238-239, 305.

38) Ուսիայեցի, էջ 337: Վարդան Վրդ., էջ 117-118: Ամմուն Ասորի, էջ 3:

39) S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. I, p. 211.

40) Սիւնամ, էջ 48:

41) Herold S. Fink, The Foundation of the Latin States, 1099-1118, in: Setton, A History of the Crusades, Vol. I, pp. 374-375.

(ան)պատրաստութեամբ» կ'առաջնորդէ իր բանակը, որ Մելիտինէն Աքսուր հովիտէն բաժնող բլուրներուն վրայ կ'իյնայ Կիւմիւլ-թիքէնի ծովափը: Օգոստոսի 15ին, «եղեւ կոտորումն ամենայն զօրացն Փռանկաց եւ Հայոց»: Տանիշմենա զօրքերը կը սպաննեն նաեւ երկու հայ եպիսկոպոսները, ու զերի կը վերցնեն Պոհեմոնտն ու Ռիչարտը: Պոհեմոնտ անմիջապէս լուր կը ղրկէ Պոլտուինի որ աւճապարէ իրեն օգնութեան: Ան իր մաղէն փնջիկ մըն ալ կը ղրկէ Եղեսիոյ կոմսին, որպէսզի ան հետու մնայ կասկածներէ: Պոլտուին, թէեւ փոքրաթիւ բանակով մը կ'աւճապարէ Մելիտինէ, սակայն իր ճարպիկ ռազմավարութիւնը՝ յառաջացող մեծ բանակի մը արձագանդը կը տարածէ ամէն կողմ, ինչ որ կը ստիպէ Կիւմիւլթիքէնը որ քակէ Մելիտինէի պաշարումը եւ քաշուի Նիկիսար (Նեոկեսարիա), իր հետ տանելով ձերբակալուած Պոհեմոնտն ու Ռիչարտը: Պոլտուին, ապարդիւն կերպով երեք օրեր հետապնդելէ ետք տանիշմենա զօրքը, կը վերադառնայ Մելիտինէ, ուր, Գաբրիէլ, արքայական ընդունելութիւն մը կը սարքէ ի պատիւ Եղեսիոյ կոմսին, ու կը մտնէ անոր վաստակութեանը մէջ: Պոլտուին, փոքր պահակաւորունք մը ձգելէ ետք Մելիտինէ, կը վերադառնայ Եղեսիա(42):

Պոլտուինի բախտը սակայն պիտի ժպտէր նաեւ այլ կերպ: 1100 թ.ի Յուլիսի 18ին, Կատֆրի, Պոլտուինի եղբայրն ու Երուսաղէմի խաչակիր առաջին «թագաւորը» (Կատֆրի կը մերժէր «թագաւոր» տիտղոսը, որուն փոխարէն կը կրէ «Նուիրուած Պաշտպանը Սբ. Գերեզմանին» կոչումը), կը մեռնի Եաֆայի մէջ(43): Խուսափե-

42) William of Tyre, Vol. I, pp. 411-412. Fulcher, pp. 134-136. Bar Hebraeus, The Chronography, Vol. I, London, 1932, pp. 236-237. Ibn Al-Athir, in : F. Gabrieli, Arab Historians of the Crusades, London, 1969, p. 13. Ibn Al-Qalanisi, The Damascus Chronicle of the Crusades, London, 1932, pp. 49-50. Ուոհայեցի, էջ 272-273: Սմբատ Սպարապետ, էջ 114-115: Անանուս Ասորի, էջ 4: Միքայէլ Ասորի, էջ 406: Միայն լատին պատմագիրներն են որ կը խօսին Գաբրիէլի՝ Պոլտուինի վաստակութեան մէջ մտած ըլլալուն մասին: Իսկ ասորի պատմագիրներու՝ Միքայէլ Ասորիի (բնագրի փրանսերէն թարգմանութիւնը) եւ Պաք Հեյրաթոսի համաձայն, Գաբրիէլ դաւադրաբար Սեբաստիոյ Էմիրին ձեռքը ձգած է Պոհեմոնտը: Վերոյիշեալ երկու պատմագիրներուն հակահայ այս դիրքորոշումին համար տես՝ Եղիա Ս. Բասումի, Գոշ Վասիլ, «Ակօս», 1948, թիւ 6, էջ 93: Յուլիքի համաձայն Պոհեմոնտի բանակին սակաւաթիւ ըլլալը պատճառ կ'ըլլայ խաչակիր զինուորներուն խուճապի մատնելով փախչելուն, որոնցմէ շատեր կը սպաննուին, իսկ Պոհեմոնտ գերի կ'իյնայ (Fulcher, p. 135):

43) 1100 թ.ի Յուլիսի 18-ին, երբ Կատֆրի Կալիիա կը վերադառնայ Կո-

լու համար նոր հակամարտութիւններէ, Կատֆրիի մահը նախ կը պահուի դադարի, երբ իր հաւատարիմները, առաջնորդութեամբ Երուսաղէմի նախկին պատրիարքին՝ Արնուլֆի եւ Ուոլմուր Կրէյի, դեսպանութիւն մը կը ղրկեն Եդեսիա, Պոլսուինի, որ դայ եւ ըստանձնէ Երուսաղէմի Թաղաւորութիւնը: Պոլսուին նոր վերադարձած էր Մելիտինէէն: «Քիչ մը ախուր իր եղբօր մահուան համար, բայց ուրախ ձեռք ձգած ժառանգութեամբ», 1100 թ.ի Հոկտեմբերի 2ին, Եդեսիոյ իշխանապետութիւնը կը յանձնէ իր զարմիկին, Պոլսուին Պուրկի, «որ էր յառաջադոյն ճորտ» Պոհմոնտի, ու հաւանաբար անոր բացակայութեան փոխարինարար կը կառավարէր Անտիոքը, եւ ինք, կրկին անգամ կողոպտելով Եդեսիան, ուրկէ կը վերցնէ ահագին ոսկի եւ արծաթ, իր ընտանիքով, 200 ձիաւոր ասպետներով եւ 700 հետեւակներով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Երուսաղէմ: Ան Բեթլեհեմի մէջ կը Թաղաւորուի նոյն Թուականի Դեկտեմբերի 25ին(44):

Եդեսիան յանձնուած էր ուրիշ լատինի մը: Ժառանգական

լանի դէմ կազմակերպած իր արշաւանքէն, կ'իմանայ քէ վեներիկեան մատառք մը հասած է Եմֆա, ուր կը փութայ գայն դիմաւորելու, որուն աջակցութեամբ այնքան կարիք ունէր: Ճամապարհին, ան կ'ընդունի Կեսարիոյ Էմիրին հիւրասիրութիւնը: Կատֆրի, ապա կը շարունակէ մամբալ դէպի Եմֆա, ուր հազիւ հասած, ժամատեմնը կը հարուածէ գայն: Տասը օրեր ետք ան կը մեռնի: Սակայն շուտով շշուկներ կը տարածայնուին, որ իր արձագանքը կը գտնէ մահու ցաւմագրութեամբ մէջ, քէ Կեսարիոյ Էմիրը քուսուտած է Կատֆրին (Ուսիայեցի, էջ 271): Իսկ Գալանիսիի համաձայն Կատֆրի մետաքս սպանուած էր Ալֆայի դէմ կազմակերպած յարձակումի ընթացքին (Ibn Qalanisi, p. 51), մահու տես՝ Ibn Al-Athir, in : F. Gabrieli, Arab Historians of the Crusades, p. 13:

44) William of Tyre, Vol. I, p. 422. Fulcher, pp. 136-137, 148, Ուսիայեցի, էջ 274: Սմբատ Սպարապետ, էջ 115: Ամանուն Ասորի, էջ 5: S. Runciman, A. History of the Crusades, Vol. I, p. 326. Երուսաղէմի մէջ Պոլսուին աւելի ընդարձակ ասպարէզ կը գտնէ իր փառամոլութիւնները յագեցնելու, ուր ան կ'իշխէ մինչեւ 1118 թ.ը: Պոլսուինի վարած ռազմական ու քաղաքական լայնածիր գործունէութեանց առըմբեր, հոս, մեզ կը հետաքրքրէ իր կնոջ՝ Արտայի մականագիրը: Պոլսուին, որուն «Աղամի ժառանգորդ»ն ու յաճախ իր կիրքին գերին եղած ըլլալու իրողութիւնը չ'ուրանար Տիւրքացի, Երուսաղէմի մէջ կը լքէ իր կինը, ու կը պարտադրէ գայն որ մտնէ Ամարատ Կոյսի կուսմանը: Պոլսուինի այս արարքը կը բացատրուի ամով որ Արտայի հայրը, Թորոս, մերժած էր վճարել յրաժօթիւն մնացեալը, երբ, մամաւանդ Երուսաղէմի մէջ, Պոլսուին այնքան պէտք ունէր դրամի: Սակայն լատին ցաւագիրները չեն մոռնար առաջ էջելու այլ ցատրուակ մը, ըստ որուն, Արտա ամբարոյական կեանք մը սկսած էր վարել,

*իրաւունքով, Կիլիկիոյ դրացի լատին այս կոմսութիւնը պիտի դո-
յառուէր յաջորդ տասնամեակներուն, որուն վարած քաղաքական
և զինուորական դործունէութիւնը սերտօրէն առնչուած պիտի
մնայ Հայկական Կիլիկիոյ պատմութեան հետ:*

ու քէ մինչեւ իսկ Անտիոքէն Նրուսաղէմ, ծովու վրայով նախապահորդած ժամա-
նակ (Պալտին, իր բանակով ֆալած էր ցամաքէն), ան ինքզինք յամենած էր քուրք
ծովահէններուն: Արտա կը յաջողի արտօնութիւն առնել Պալտինէն և անցնիլ
Կ. Պոլիս, ուր, միշտ ըստ լատին պատմիչներուն, ան առաւել ևս կը մխրճուի
ամբարշտական ընթացքին մէջ: 1113 թ.-ին, Պալտին կ'ամուսնանայ Սիկիլիոյ
այրիացած կոմսուհիին, Ատրելլտի հետ, որ իր իշխանական դիրքով և հարուստ
դքսութիւնով, ամենէն հեղինակաւոր կիներ կը նկատուէր Նորապայի: Ատրելլտ
յայնման դրած էր որ Պալտինին գաւակ չունենալու պարագային, իր տղան՝ Սիկի-
լիոյ կոմս Ռոմբըրքը, պիտի ժառանգէ Նրուսաղէմի գահը: Պալտին, Ատրելլտի
հարուստ դքսութիւնին հետ միատեղ կը յուսար ձեռք բերել նորմաններու բարո-
յական աջակցութիւնն ու անոնց ծովուծը: Ինչպէս իր նախորդ ամուսնութիւննե-
րը, այս մէկն ալ Պալտինը չի բախտաւորեր գաւակով մը: Իսկ մէկ ֆանի տա-
լիներ հոգ, կը սպառէր նաեւ Ատրելլտի դքսութիւնը: 1117 թ.-ին, երբ Պալտին
մահացու հիւանդութեամբ մը կ'իյնայ անկողին, պատրիարք Արնուլֆ, որ կրկին
բարձրացած էր եկեղեցական այդ արքունին, և այլ բարեկամներ, գրեթէ կը պար-
տադրենք քաջաւորը որ քողու Ատրելլտը, ու տուն կանչէ Արտան, որմէ պաշտօ-
նապէս երբեք չէր ամուսնալուծուած: Պալտին երբ կ'ապաքինի, վերջնականօրէն
կը խզէ ամուսնական իր կապերը Ատրելլտի հետ, որ ստիպուած կը վերադառնայ
Սիկիլիա: Իսկ Արտա, հակառակ իրեն տրուած հրաւերին, չի վերադառնար Ն-
րուսաղէմ (տես՝ William of Tyre, Vol. I, pp. 461-462, 513-514. Fulcher, p.
209. S. Runciman, A History of the Crusades, Vol. II, pp. 102-105):

Արտան կրկին Նրուսաղէմ հրաւիրելու փաստը ինքնին կը բացատրէ քէ հայ
իշխանուհիին վարքին մասին հիւսուած պատմութիւնները յերկրուած էին Պալտ-
ինին գիտակցութեամբ և ֆաշլերանով, զայն հեռացնելու համար պալատէն:
Յոփ նկարագրի տէր, Պալտին գիտէր իր գայթակղութիւնները ֆոյարկել, ու
միայն իրեն շատ մօտիկ մարդիկ տեղեակ էին անոր ամենակամ կեանքի գաղտ-
նիքներուն (Besant and Palmer, Jerusalem, p. 235): Արտա գահն էր իր ընչա-
ֆազ և հեշտաւոր ամուսնոյն: Այլապէս, դժուար է երեւակայել քէ այնքան ան-
բարոյ կին մը, այն ալ օտար, հրաւիրուէր Նրուսաղէմ, վերստին գրաւելու հա-
մար գահը:

THE FIRST CRUSADING CAMPAIGNS IN CILICIA AND THE FOUNDING OF THE LATIN EARLDOM IN EDESSA

YERVANT H. KASSOUNY

(Summary)

Tancred and Baldwin, separating from the main armies of the First Crusades at the Cilician Gates, march southwards. In separate battles, the first succeeds in occupying Adana, Msis, and Alexandriak; while the other takes Tarsus. Then, they hasten together to Marash, where the main crusading armies were stationed. Following the advice of Bagrat (the brother of the Armenian prince Basil the Thief of Kessoun), who accompanied him in Constantinople, Baldwin marches northward at the head of a regiment to try his luck. After occupying Ravenda and Telbashir with the military help of Armenians, Baldwin is asked to help Toros the Armenian prince of Edessa, in protecting the city against the Turks. Baldwin however, refuses to serve as a hireling. Thereupon, Toros, already advanced in age and heirless, decides to adopt him and appoint him successor to the rule after his demise. But soon Baldwin takes part in a plot against Toros and allows the rebels to kill him. On march 10, 1098, the first Latin rule is established in Edessa. Baldwin, whose wife died in Marash, marries Arda, daughter of Toros, the brother of the Roupinian prince Constantine of Cilicia. Considerably emboldened by Baldwin's successes in Edessa, a good number of Crusaders encamped around Antioch come to Edessa to join him. Confiding in the Latins found in Edessa, Baldwin disregards the native Armenians, who, suspicious of his dark designs of wresting their possessions, plot against him. But the furtive scheme is disclosed, and Baldwin plucks out the eyes of the ringleaders, banishes the lesser culprits, and confiscates their property. In 1100, Baldwin's brother Godfrey, ruler of Jerusalem, dies. Baldwin is invited to Jerusalem to succeed his brother as King of Jerusalem. He then appoints another Latin to rule over Edessa, goes promptly to Jerusalem, and is crowned there on the 25th of December, the same year.

